अण्वस्त्रे आणि भारताचे संरक्षण

- १ -

भारताने अण्वस्त्रांच्या चाचण्या केल्या त्याला आता चार महिने होऊन गेले. चाचण्या पार पडल्या पडल्या बहुसंख्य भारतीय सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांची छाती आत्मगौरवाने भरून आली. वर्तमानपत्रांमधील अनेकानेक लेखांमधून त्याचा पडताळा मिळत राहिला. भाजपच्या नेतृत्वाखालील कमालीच्या अस्थिर आघाडी सरकारने याचे श्रेय जेवढे स्वतःकडे घेता आले तेवढे घेतले. विशेषतः भाजपच्या संस्थांनी. सावरकर व रा.स्व.संघ याला अनुसरणारी मंडळी नेहमीच शस्त्रपूजक व बलोपासक राहिली आहेत. अण्वस्त्र चाचण्यांचे यश त्यांनी विशेष समाधानाने व गौरवाने मिरवावे हे स्वाभाविकच होते. आता ते उत्साही आत्मगौरवाचे वातावरण निवळले आहे. अण्वस्त्र चाचण्यांमुळे स्वतःवर भारताने ओढवून घेतलेल्या विभिन्न परिणामांना सामोरे जाण्याचे दिवस सुरू झाले आहेत.

भारतावर अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांनी जे वेगवेगळे निर्बंध लादले आहेत त्यांची एका मर्यादेपलीकडे फार चिंता करण्याचे कारण नाही. कम्युनिस्ट चीनचे उदाहरण आपल्या डोळ्यासमोर आहे. अमेरिकेला वर्षानुवर्षे धाब्यावर बसवून, अमेरिकेचे कट्टर शत्रुत्व करून आंतरराष्ट्रीय राजकारण केलेल्या चीनबरोबर अमेरिकेचे संबंध घरोब्याचे होण्यासाठी फार त्रास पडलेला नाही. भारताचे आर्थिक कंबरडेच पार मोडेल इतके कठोर जाचक निर्बंध लादले जाणार नाहीत ही गोष्ट आजच स्पष्ट झाली आहे. मास्तरांनी सौम्य शिक्षा करावी तसला प्रकार आहे. कालांतराने हा मामलाही निवळेल.

भारताचा समावेश आता अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांमध्ये झाला आहे. जगातल्या राष्ट्रांमध्ये एक चातुर्वर्ण्यव्यवस्था अस्तित्वात आहे. अनेक राष्ट्रे इतकी लहान आकाराची, लहान लोकसंख्येची आहेत की ती कायम खालच्या पायरीवरच राहणार. सर्वांत वरिष्ठ आहेत अण्वस्त्रधारी महासत्ता. दीर्घकालपावेतो अमेरिका व सोविएत रशिया या दोन महासत्ता आर्थिकदृष्ट्याही बलिष्ठ व राजकीयदृष्ट्याही दहशत घालण्याइतक्या शक्तिशाली होत्या. त्यांनी जगाची आपापल्या प्रभावक्षेत्रात विभागणी केली होती. अण्वस्त्रांच्या आधारे या दोन महासत्तांनी आपापसात एक सर्वसंहारक भयाचे संतुलन (बॅलन्स ऑफ टेरर) प्रस्थापित केले होते. यांच्या अधिकाराला न जुमानता नंतरच्या काळात फ्रान्स व चीन यांनी प्रथम, नंतर इंग्लंडने (बहुधा अमेरिकेच्या संमतीसह) अण्वस्त्रे निर्माण केली. या दोन महासत्तांना नाखुषीनेच पण या वास्तवाशी जुळवून घ्यावे लागले. सोविएत रशियाच्या विघटनानंतर जगात अमेरिका ही एकच महासत्ता उरली असे चित्र काही काळ निर्माण झाले. सोविएत रशिया होता तोवर पश्चिमी जगातल्या बड्या राष्ट्रांना पण अमेरिकेचे अग्रेसरत्व ('फर्स्ट अमंग इक्वल्स') स्वीकारणं व्यवहारात गरजेचे व सोयीचे वाटत होते. सोविएत रशियाच्या विघटनानंतर त्यांनी अमेरिकेला हे विशेष उच्च स्थान देण्याचे नाकारले आहे. अमेरिका व ही राष्ट्रे यांच्यात आज एक ताण व स्पर्धा आपण पाहू शकतो. अमेरिका, रशिया, फ्रान्स, इंग्लंड व चीन ही पाच बऱ्यापैकी अण्वस्त्रे बाळगणारी राष्ट्रे आहेत. जर्मनी व जपान यांच्यावर सैन्य न बाळगण्याचेच दीर्घकाळ बंधन होते. आज यांची सैन्ये आहेत. यांना अण्वस्त्रधारी बनायला फार परिश्रम वा वेळ लागणार नाही. आर्थिकदृष्ट्या बलवान आणि अण्वस्त्रधारी असलेल्या वा गरज पडल्यास चटकन होऊ शकणाऱ्या अशा या सात राष्ट्रांचा एक विशेष वेगळा गट आहे. याखेरीज ज्यांचे अण्वस्त्रविषयक संशोधन व

अण्वस्त्रांची निर्मिती चोरटेपणाने चाललेली असल्याचे माहीत होते अशीही दक्षिण आफ्रिका, इस्राएल*, भारत व पाकिस्तान ही राष्ट्रे होती. (आणखीही चारदोन यात बसणारी असतीलही.) दक्षिण आफ्रिकेने अधिकृतपणे तरी आज अण्वस्त्रांची वाट सोडून दिली आहे.

** इस्राएलच्या जवळ अण्वस्त्रांचा चोरटा साठा आहे व तो असल्याचे अमेरिकेला माहीत आहे. पण तिकडे काणाडोळा करण्याचे धोरण आहे.*

भारत आणि पाकिस्तानही आता अण्वस्त्रधारी झाली आहेत. पण तेवढ्याने ना भारताला ना पाकिस्तानला महासत्ता हा दर्जा प्राप्त झाला असल्याचे म्हणता येईल. महासत्ता बनावयाचेच असेल तर, अर्थात, अजून बराच लांबचा पल्ला भारताला गाठावयाचा आहे. अण्वस्त्रांचा एक बऱ्यापैकी मोठा साठा, अण्वस्त्रांचा मारा करून संभाव्य 'शत्रू' राष्ट्रांमधील प्रमुख शहरे, औद्योगिक केंद्रे, लष्करी ठाणी इत्यादी नष्ट करण्याची कायमची सिद्धता, आणि या साऱ्यासाठी आवश्यक ते आर्थिक बळ या गोष्टी अजून साध्य करावयाच्या आहेत. महासत्ता बनणे ही दीर्घकाळ घेणारी, मोठी खर्चिक बाब आहे.

महासत्ता बनण्याच्या मार्गावर प्रस्थान आपण ठेवले आहे; ते आता आपले लक्ष्य, व ध्येय म्हणून आपण स्वीकारले आहे, असे म्हणता येईल.

सावरकरवादी तसेच संघ परिवारातील मंडळी यांचे तर अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सज्ज, बलशाली राष्ट्र बनण्याचे स्वप्न आहेच. आपल्या हातात सत्ता आली तेव्हा, सत्ता आल्या आल्या अण्वस्त्र चाचण्या करून त्यांनी जगाला आपला इरादा स्पष्ट करावा आणि इरादा असा जाहीर करण्याचे श्रेय घ्यावे ही गोष्ट स्वाभाविकच म्हणायला हवी.

भाजप सोडून अन्य कोणत्या प्रमुख पक्षाची मूलत: काही वेगळी भूमिका आहे असे म्हणता येते का?

आजही काँग्रेस हा मोठा पक्ष आहे. या पक्षाच्या हाती स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात तीस वर्षे सतत केंद्रात सत्ता होती. पं. नेहरू व लालबहादूर शास्त्री यांच्या काळातही अणुऊर्जेच्या क्षेत्रात भारतात होमी भाभा यांच्या मार्गदर्शनाखाली संशोधन चालले होते. पण विधायक शांततामय उपयोगांसाठी केवळ या संशोधनाचा उपयोग केला जावा याला बांधिलकी होती. अण्वस्त्रांचे उत्पादन व वापर यात आपण मानवजातीचा घोर अपराध करू अशी तीव्र भावना या दोघांची होती. अणुऊर्जेच्या क्षेत्रातल्या शांततापूर्ण संशोधनाला अण्वस्त्रांसाठीच्या संशोधनाचे वळण कधीही देता येते याची कल्पना या दोघांनाही असणारच. पण अण्वस्त्रांचे उत्पादन करण्याची कल्पनादेखील यांच्या मनात घृणेची भावना उत्पन्न करीत असणार.

श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या कारकीर्दीपासून गुणात्मक फरक पडला. अण्वस्त्रे उत्पादन करण्याची क्षमता संपादन करण्याचा निर्णय त्यांनी शास्त्रज्ञ व लष्करी अधिकारी यांच्या सल्ल्याने घेतला असला पाहिजे.

या विषयाचा विशेष अभ्यास केलेल्या अर्जुन माखिजानी यांचे म्हणणेही येथे ध्यानात घेण्यासारखे आहे. १९६४ साली चीनने अण्वस्त्रचाचणी केली. भारताबरोबरचा सीमावाद मिटलेला नव्हता, व चीनचे १९६२ चे आक्रमण ताजे होते. माखिजानी यांचे म्हणणे असे की, या पार्श्वभूमीवर भारताने अण्वस्त्रनिर्मिती करण्याचा निर्णय केला. बांगलादेशाच्या

मुक्तीच्या वेळी जे भारत-पाकिस्तान युद्ध झाले त्या वेळी अमेरिकेने अण्वस्त्रांनी सज्ज असा विमानवाहू युद्धनौकांचा समूह बंगालच्या उपसागरात पाठविला. ही सरळसरळ धमकावणी होती. यानंतरच्या काळात चीन व अमेरिका यांनी परस्परांशी जुळवून घेतले. पाकिस्तानला त्याच्या अण्वस्त्रनिर्मितीच्या कार्यक्रमात चीनची मदत मोठ्या प्रमाणावर मिळू लागली. (याला अमेरिकेची संमती असण्याची शक्यता आहे. भारत अण्वस्त्रनिर्मितीच्या मागे आहे ही गोष्ट अमेरिका, सोविएत रशिया यांना माहीतही असावी.) माखिजानींचे असेही म्हणणे की, एरवीच्या शस्त्रबळ व सैन्यबळामध्ये भारत खूप वरचढ असल्याचे सिद्ध झाले होते. यामुळे 'सत्तेचा समतोल' प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने पाकिस्तान अधिकच नेटाने अण्वस्त्रनिर्मितीच्या मागे लागले. चीन व अमेरिका यांच्या संगनमताने भारताविरुद्ध फळी उभारण्यास केली जाणारी मदत व भारताला एक प्रकारचा वेढा पडणे ही वस्तुस्थितीही भारताने अण्वस्त्रनिर्मिती करण्याचा निर्णय करण्याच्या मागे कारण म्हणून होती. (संदर्भ: 'द साऊथ एशियन न्युक्लिअर क्रायसिस', फॉरिन पॉलिसी इन फोकस, जून १९९८.)

भारताचे एका महासत्तेत रूपांतर करण्याचीही इंदिरा गांधींची आकांक्षा होती. जगाच्या रंगमंचावर एक वेगळ्या प्रकारचा ठसा उमटविण्याची त्यांची आकांक्षा होती ही गोष्ट आपण अनुभवली. त्यांच्याच पंतप्रधानकीच्या काळात १९७४ साली पहिल्याप्रथम अण्वस्त्रचाचणी झाली.

इंदिरा गांधींच्या हातातील सत्ता १९७७ मध्ये गेली. १९७७ ते १९९८ या काळात, प्रथम जनता पक्षाचे सरकार सत्तेवर दोनएक वर्षे राहिले, मध्यंतरी पुन्हा एकवार इंदिरा गांधींच्या हाती सत्ता आली, मग काही काळ व्ही.पी. सिंग यांचे सरकार आले. त्यानंतर पुन्हा काँग्रेसच्या हाती सत्ता आली. १९९६ ते १९९८ जनता दलाच्या नेतृत्वाखालील आघाडीच्या हाती सत्ता आली. व आता भाजपच्या नेतृत्वाखालील आघाडीच्या. या सर्व सरकारांमध्ये, भाजपच्या नेतृत्वाखालचे सरकार वगळता, काँग्रेसमधील मंडळीच शासनात प्रभुत्वपदी होती. अण्वस्त्रनिर्मिती व वापर यांच्या ठामपणे विरोधी भूमिका या काळात असलीच तर लोकशाही समाजवादी मंडळींची असण्याची शक्यता. पण, व्यवहारात, सत्तासमतोलवर चालणाऱ्या आजच्या जगात संरक्षणसिद्धतेसाठी आवश्यक ती शस्त्रास्त्रे बाळगलीच पाहिजेत अशी वास्तववादी राजकारणी भूमिकाच त्यांच्याही बव्हंश नेत्यांची असावी. ते काही असो; मुळात त्यांचा धोरणे व भूमिका यांच्या बाबतीत ठळक प्रभावही १९७७ नंतरच्या काळातल्या शासनांवर राहिलेला नाही. आणि काँग्रेसमधून जनता पक्ष वा पुढे जनता दल यांच्यात आलेल्या मंडळींची भूमिका इंदिरा गांधींच्या भूमिकेपेक्षा वेगळी नव्हतीच.

अर्जुन माखिजानी यांनी त्यांच्या एका अलीकडच्या लेखात म्हटले आहे की, “१९७० व ८० च्या दशकांमध्ये, भारत व पाकिस्तान या दोन्ही देशांची आण्विक क्षमता या टप्प्यापर्यंत येऊन पोचली होती की, अण्वस्त्रांच्या 'खुल्या भागां'चे उत्पादन त्यांनी केलेलेच होते. बॉम्बच्या स्वरूपात त्यांची जुळणी ते हवी तेव्हा करू शकत होते. पण दोन्ही देशांपैकी कोणीच प्रत्यक्षात बॉम्ब बनविले नाहीत आणि बॉम्बर विमाने वा क्षेपणास्त्रे यांच्यावर चढविले नाहीत.” माखिजानी म्हणतात, "The nuclear doctrine in South Asia was one of 'non-weaponized' or 'existential' deterrence."[**] याचा अर्थ असा की, इंदिरा गांधींचे धोरण नंतरच्या सर्व काळात राबविले जात होते. नेहमीप्रमाणेच.

मात्र भारतीय जनतेला याची माहिती नव्हती.

*** 'इंडियाज् न्युक्लिअर वेपन्स प्रोग्रॅम : ए हिस्टॉरिकल अॅण्ड स्ट्रॅटेजिक पर्स्पेक्टिव', बुलेटिन ऑफ अॅटॉमिक सायंटिस्ट्स, जुलै-ऑगस्ट १९९८*

पं. नेहरू व लालबहादूर शास्त्री यांनी बदलत्या परिस्थितीत अण्वस्त्रांच्या निर्मितीची वाट चोखाळली असती की नाही? त्यांच्या काळी हा प्रश्न उपस्थित झाला नाही. पण एवढे आपण म्हणू शकतो की, त्यांना ही वाट चोखाळण्याचा निर्णय घेताना फार क्लेश झाले असते. अशा प्रकारचा तीव्र नैतिक पेच इंदिरा गांधी व नंतरचे नेते यांना पडला असेल असे वाटत नाही.

तात्पर्य, अण्वस्त्रांच्या संदर्भात भाजपच्या नेतृत्वाखाली सरकार आल्यामुळे धोरण बदलले असे काही घडलेले नाही.

भारतातल्या सर्वच प्रमुख राजकीय पक्षांची भूमिका, सत्तासमतोल राखण्याच्या दृष्टीने आवश्यक झाले आहे तर अण्वस्त्रे तयार करण्याची व वापरण्याची क्षमता विकसित करावी हीच राहिली आहे, असे म्हणता येते.

अण्वस्त्र तयार करण्याच्या, ते वापरण्याच्या नुसत्या कल्पनेनेही पं. नेहरू, लालबहादूर शास्त्री, जयप्रकाश नारायण, एस.एम. जोशी यांच्या पिढ्यांच्या संवेदनशील जाणत्या पुढाऱ्यांच्या मनात घृणा उत्पन्न झाली असती. मग नंतरच्या पिढ्यांपर्यंत फरक का पडला?

हा फरक केवळ भारतातच पडला असे नाही. १९४५ साली त्यांचा वापर केल्यानंतर काही काळ 'शीतयुद्ध' बरेच तीव्र होते आणि अण्वस्त्रे वापरली जाण्याचे टळणार नाही अशी अपेक्षा होती. पण एकदा १९४९ साली सोविएत रशियानेही अण्वस्त्रे निर्माण केल्यावर, त्यांची भीषण संहारकक्षमता अनुभवलेली असल्याने, जागतिक पातळीवरील आपल्यातील शीतयुद्धाचा भाग म्हणून जेथे जेथे स्थानिक लढाया होतील तेथेही त्यांचा प्रत्यक्ष वापर करावयाचा नाही हे पथ्य दोन्ही महासत्तांनी सांभाळले. या कारणाने, कधी न वापरले जाणारे, केवळ धमकावण्यासाठी छान उपयोगाचे असलेले, प्रतिबंधक समतोल प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने आदर्श असे अण्वस्त्र हे पोकळ अस्त्र आहे अशी धारणा रुजलेली दिसते. या कारणाने खऱ्या गांभीर्याने १९६० नंतरच्या काळात त्यांच्याकडे पाहिले गेले नाही. भारतातही, शत्रूला रोखून धरण्यासाठीचे साधन म्हणून उत्पादन, साठवणूक करून ठेवण्याला हरकत नाही, अशी चटकन भूमिका मान्य झाली.

'आजची जागतिक राजकीय व्यवस्था परस्परांशी सत्ता, प्रभुत्व, प्रभाव यांवरून स्पर्धा करणाऱ्या राष्ट्र-राज्यांच्या मधील आर्थिक-राजकीय समतोलाच्या तत्त्वावर (बॅलन्स ऑफ पॉवर) आधारलेली व चालणारी उघडउघड विषम व्यवस्था आहे. या व्यवस्थेत भारताचे स्थान १९४७ पर्यंत ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत वसाहतीचे होते. ब्रिटिश साम्राज्याच्या मुकुटातील कोहिनूर असे. १९४७ नंतर भारत हा एक आर्थिकदृष्ट्या मागास, विकसनशील देश ठरला. फाळणी, त्यावेळच्या दंगली यांनी दुबळा झालेला. आर्थिक, राजकीय व लष्करी बळ व सत्ता यांच्या कसोट्यांवर भारत हा तिसऱ्या पायरीवरचा देश राहिला.

असे असूनही जगात भारताच्या शब्दाला अनेक वर्षे मोठे वजन होते. त्याचा अधिकार मान्य होता. या अधिकाराचा मूळ स्रोत भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची नैतिकता हा होता. परकीय राजवट उलथून टाकण्यासाठी शस्त्र हातात घेणे, ज्यांचे

आपल्यावर राज्य आहे त्यांच्याविषयी मनात शत्रुत्व व द्वेषभाव वागविणे हे यावेळपावेतो सर्वत्र योग्यच मानले गेलेले होते. 'रणाविना स्वातंत्र्य कोणा मिळाले' हीच भावना प्रतिष्ठित होती. गांधींच्या नेतृत्वाखाली भारताने एका आगळ्यावेगळ्या मार्गाचा अवलंब केला. ज्यांच्याबरोबर आपली लढाई आहे त्यांच्याविषयीही मनात प्रेमादर बाळगायला शिकविणारा, समंजस संवादच सतत करणारा हा अहिंसेचा मार्ग होता. फाळणीच्या वेळी झालेले हत्याकांड भीषण होते. अमानुषतेचे ओंगळ व भयचकित करणारे दर्शन घडविणारे होते. पण या सर्व काळातही गांधी व नेहरू - ज्यांनाच जग ओळखत होते - यांचे वर्तन जगाला अलौकिक वाटले. गांधींनी तर नोआखलीमध्ये, व नंतर दिल्लीमध्ये, धीरोदात्त नैतिकतेचा वस्तुपाठच जगासमोर ठेवला. पं. नेहरूंनाही जातीय भावनेचा, द्वेषभावनेचा, सूडबुद्धीचा स्पर्श झाला नाही हे जगाने पाहिले. 'यूनो'च्या रूपाने साकार झालेल्या जागतिक शासनाकडे काश्मीरचा प्रश्न भारताने नेला. शीतयुद्धात अमेरिका व सोविएत रशिया यांच्यापैकी कोणाच्याही गोटात सामील न होता, तटस्थ राहून जगात सामंजस्य, सौहार्द व शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नशील राहण्याची भूमिका वठविली. जगातून युद्धालाच हद्दपार करून चिर शांती प्रस्थापित करण्याचे ध्येय बाळगणारे, सत्तास्पर्धेच्या खेळात उतरण्यास नकार देणारे भारत हे राष्ट्र जगाच्या आदरास पात्र ठरले. एक नैतिक शक्ती म्हणून.

जगात भारताची नैतिक शक्ती म्हणून असलेली प्रतिमा पं. नेहरूंच्या अखेरच्या वर्षांमध्ये डागाळत गेली. याची अनेक कारणे आहेत. त्यांची मीमांसा करण्याचे हे स्थळ नाही. पण या संपूर्ण काळात भारताची चीनशी अटळपणे तुलना होत राहिली. भारतात लोकशाहीचा प्रयोग यशस्वी ठरल्याचे जगाला आरंभी कौतुक होते. पण आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रांतील दारिद्र्य, निरक्षरता, अनारोग्य, बेरोजगारी या समस्यांची सोडवणूक करण्याच्या बाबतीत भारताचे ठळक अपयश, आत्मविश्वासाचा अभाव, अंतःसामर्थ्याचे तेज मावळलेले, अहिंसेवरील निष्ठा पोकळ असल्याचा वाढत्या प्रमाणावरील प्रत्यय यांमुळे तुलनेने चीनची सरसता जगात ठसत गेली. १९६२ च्या चीन-भारत युद्धातले भारताचे लाजिरवाणे प्रदर्शन यामुळे भारताचे केविलवाणे दुबळेपण उघड झाले. भारताची पार अप्रतिष्ठा झाली.

लालबहादूर शास्त्रींच्या अल्पावधीच्या पंतप्रधानकीच्या काळात १९६५ साली पाकिस्तानबरोबर भारताचे युद्ध झाले. त्यावेळी भारत व पाकिस्तान ही दोन्ही राष्ट्रे जागतिक वर्णव्यवस्थेत 'शूद्र' कोटीत समाविष्ट आहेत याचा विदारक प्रत्यय आला. ताश्कंदला जाऊन आपणांस महासत्तांच्या निर्णयापुढे मान तुकवून युद्धसमाप्तीचा करार करावा लागला. ताश्कंदला शास्त्रीजी हदयविकाराच्या धक्क्याने मरण पावले. शास्त्रीजींचा मृत्यू या मानहानीच्या अनुभवाने, मानहानीचा ताण सहन न होऊन ओढवला की नाही याचे उत्तर कधीच मिळणार नाही. ते असो.

इंदिरा गांधी पं. नेहरूंच्या हयातीत राजकारणाच्या आतल्या वर्तुळात समाविष्ट होत्या. भारताची घसरण, अप्रतिष्ठा त्यांनी अनुभवलीच असणार. त्या पंतप्रधान झाल्या तेव्हा देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सत्तेचे राजकारण करून स्वतःसाठी व देशासाठी आजच्या व्यवस्थेत प्रतिष्ठेचे स्थान प्राप्त करून घ्यायचे असा निर्धार त्यांनी केला असावा अशी पावले त्यांच्या कारकिर्दीच्या पहिल्या सहा-सात वर्षांमध्ये त्यांनी टाकली. अण्वस्त्रचाचण्या या त्याचाच एक भाग होता. १९७१ साली बांगला देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणारे राजकारण व युद्ध त्यांनी यशस्वीपणे शेवटास नेले. भारताचा

धाक व प्रतिष्ठा वाढली. इंदिरा गांधींचाही मान देशात व देशाबाहेर वाढला.

जागतिक शांततेच्या निर्मितीसाठी बद्धपरिकर असलेली नैतिक शक्ती म्हणून आपले एक स्थान निर्माण करण्याची आकांक्षा मग उरली नाही. ती क्षमताही आपण मधल्या काळात गमावली होती. आपला आकार, लोकसंख्या, प्राचीनत्व, सलग इतिहास-परंपरा, नैसर्गिक संसाधने, प्रगल्भ अर्थव्यवस्था, शिक्षित मनुष्यबळ, सापेक्षतः प्रगत विज्ञान-तंत्रविज्ञान यांना साजेसे स्थान आपणांस आजच्या जागतिक राजकीय व्यवस्थेच्या चौकटीत प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर आर्थिक-राजकीय ताकद कमावून ती प्रकट करावयास हवी, अशी धारणा रूजली. या बाबतीत मग आपल्यासमोर चीनचा आदर्श होता. इंदिरा गांधींनी त्यांच्या वडिलांनी निवडलेल्या मार्गाचा त्याग बुद्ध्या केला असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

१९७५ ते १९९१ या काळात देशात राजकीय अस्थैर्य राहिले. राजीव गांधींची श्रीलंकेतील गुंतवणूक अंगलट आली. त्यात त्यांचा बळीही गेला. पण या सर्व काळात, सवड मिळेल तेव्हा कोणत्या मार्गाने वाटचाल करावयाची या निर्णयात काही बदल झाला असे म्हणता येत नाही. नरसिंह राव यांच्या पंतप्रधानकीच्या काळात हा धागा पकडून परत वाटचाल सुरू झाली.

भाजपच्या नेतृत्वाखालील आघाडीच्या सरकारची भूमिका या बाबतीत इंदिरा गांधींचीच लाईन पुढे चालविणारी आहे. भाजपचा जो वैचारिक भावनात्मक वारसा आहे तो बलोपासनेचा, शक्तिप्रदर्शनाचा, बळाच्या आधारे प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याच्या आकांक्षेचा आहे. बुद्धाच्या अहिंसेने देशाचा घात केला, अहिंसा व शांती यांचा जप करीत राहिल्याने मुस्लिम आक्रमणे यशस्वी झाली हे त्यांचे विश्लेषण आहे. मुसलमानांचा घातक अनुनय करणारा नेता म्हणून गांधींना त्यांनी अव्हेरले; त्यांचा द्वेष मजविणाऱ्या संघटनेची व विचारप्रणालीची त्यांना पार्श्वभूमी आहे तेव्हा, इंदिरा गांधींपेक्षाही जास्त उत्साहाने आजच्या जागतिक व्यवस्थेत भारताला महासत्तांच्या गटात प्रवेश मिळावा म्हणून भाजप प्रयत्नशील राहील यात नवल नाही.

या साऱ्या इतिहासाचा मागोवा अशासाठी घेतला की. अण्वस्त्र चाचण्या घेऊन भाजपने भारताच्या क्षमतेचे व शक्तीचे जे प्रकटन केले, आणि त्या द्वारा पाकिस्तान, चीन यांना व जागतिक महासत्तांनाही जो इशारा केला त्या पावलामागची अटळ गतिकी (डायनॅमिक्स) व तर्कसंगती ध्यानात यावी. भाजपच्या नेतृत्वाखालील शासनाने जे केले ते एक दिवस इतरांनाही करावयाचेच होते.

राष्ट्रातील साऱ्याच प्रस्थापित राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांच्या कार्यक्रमपत्रिकेवरही ही गोष्ट होतीच, कळत वा नकळत. अगदी डाव्या साम्यवादी पक्षाच्याही. अमेरिका व अन्य पश्चिमी राष्ट्रे यांच्यापासून जागतिक राजकारणाच्या क्षेत्रात आपण स्वतंत्र आहोत, त्यांच्या दाबाखाली नाही, हे दाखवून देण्याची जागा त्यांच्याही दृष्टीने हीच राहिली असती. चीनचे उदाहरण आपल्या डोळ्यासमोर आहेच.

- २ -

अण्वस्त्रांची निर्मिती करण्याची गोष्ट भारताने करावी की नाही? अण्वस्त्र चाचण्या करणे योग्य झाले की नाही? या

प्रश्नांचे उत्तर आणखी एका पातळीवर द्यावे लागते. महासत्तांच्या गटात आपणांस प्रवेश मिळावयाचा असेल तर याबाबतीतली आपली क्षमता सिद्ध करावयास हवीच होती; अण्वस्त्रे व त्यांचा मारा करण्याची व्यवस्था यांचे उत्पादन व उभारणी करून मगच 'बंदी'ची गोष्ट करावयाची तयारी दाखविणेच योग्य आहे, हे उत्तर बरोबर आहे का? ज्या संभाव्य शत्रुराष्ट्रांपासून आक्रमणाचा धोका आहे, ज्यांच्याशी युद्धाचा प्रसंग उद्भवण्याची शक्यता आहे त्यांच्यापासून संरक्षण करता येण्यासाठी, आणि पुढे जाऊन त्यांनी युद्ध करण्याचा विचारही करू नये यासाठी, अण्वस्त्रे बाळगण्याची नितांत गरज आहे असे म्हणता येते का?

भारत हे राष्ट्र राज्यांवर उभारलेल्या जगातले एक राष्ट्र-राज्य आहे. आपल्या शेजारपाजारच्या (व काही लांबवरच्याही) राष्ट्रांशी त्याचे संबंध सलोख्याचे नाहीत; यांपैकी काहींशी तर कमीअधिक तीव्र शत्रुत्वाचे संबंध आहेत. स्वतःच्या विस्तारवादी आकांक्षा नसल्या तरी, या शत्रुराष्ट्रांच्याकडून होऊ शकणाऱ्या आक्रमणापासून देशाचे संरक्षण करण्यासाठी मदार शस्त्रसज्ज सैन्यावरच आहे. ही आजची गृहीत व स्वीकृत वस्तुस्थिती आहे. या चौकटीत, देशाच्या संरक्षणाची जबाबदारी अण्वस्त्रांशिवाय पार पडू शकत नाही का, या प्रश्नाचे उत्तर आपणांस द्यावयाचे आहे.

इथे आरंभालाच आपल्याला एका चमत्कारिक गोष्टीला सामोरे जावे लागते. इतर सर्व शस्त्रास्त्रांची निर्मिती ही गरज पडेल तेव्हा हमखास वापरण्यासाठीच असते. अण्वस्त्रे ही मात्र अशी अस्त्रे आहेत की, आम्ही त्यांचे उत्पादन करणार आहोत, पळभरात त्यांचा मारा करता यावा अशी सिद्धता दिवसरात्र अखंड कायम राखणार आहोत; पण खरे तर ती वापरण्यासाठी नाहीत, ती केवळ धमकावून प्रतिपक्षाला रोखण्यासाठी (टु डेटर) आहेत, असे आग्रहपूर्वक म्हटले जाते. जगात प्रथमच असे अस्त्र माणसाने बनवले की, ज्याचा वापर करावा लागू नये, कोणातरी व्यक्तीच्या लहरीपोटी चुकूनपण वापर होऊ नये, याची कमालीची दक्षता अण्वस्त्रधारी दोन महासत्तांनी - अमेरिका व सोविएत रशिया - जवळपास ४० वर्षे घेतली. आणि आजही प्रमुख अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांचे या मुद्यावर एकमत आहे. त्याच वेळी, जी जी म्हणून अण्वस्त्रांचे साठे बाळगणारी राष्ट्रे आहेत त्यांपैकी प्रत्येक राष्ट्र आग्रहपूर्वक कोणत्याही क्षणी, निमिषार्धात, अण्वस्त्रांचा मारा करण्याची तयारी मात्र कायम राखण्याची दक्षता तेवढीच घेते.

आपल्याला चकवून, बेसावध क्षणी शत्रूने प्रथम त्यांचा वापर करू नये म्हणून मी माझी तयारी एवढी ठेवावयाची की, त्याने ती वापरण्याची चूक समजा केलीच तर त्याचे सर्व राष्ट्र, त्याचे जगभरचे तळ, त्याच्याशी दोस्ती केलेली इतरही राष्ट्र बेचिराख केल्याशिवाय मी राहणार नाही, तेवढी माझी क्षमता आहे ही त्याची खात्री वर्षानुवर्षे चोवीस तासांतला प्रत्येक क्षण टिकली पाहिजे. अर्थातच, त्या शत्रूनेही बरोबर असेच केले पाहिजे, म्हणजे मग माझ्याही हातून चूक होणार नाही.

दोघांपैकी एकासही जरी, स्वतः बेचिराख होण्याचा धोका टाळून दुसऱ्याला बेचिराख करण्याइतकी स्वतःची तयारी वरचढ आहे असे काही काळ वाटले तरी, ज्याला तसे वाटेल तो अण्वस्त्रांचा वापर करून जगज्जेता बनण्याच्या मोहात पडेल असे येथे पायाभूत गृहीततत्त्व (ॲक्शम) आहे.

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यापैकी अण्वस्त्रनिर्मितीच्या दृष्टीने आधी कोणी आरंभ केला ते खात्रीने सांगण्याइतकी

माहिती आम्हांला नाही. पण, एकदा का एकाच्या मनात ही प्रक्रिया दुसऱ्याने सुरू केली आहे असे ठसल्यावर, ते ठसणे वास्तव असो वा नसो, त्या एकाला, आता आपल्यापुढे स्वतः ही अण्वस्त्रनिर्मितीची प्रक्रिया सुरू करण्याशिवाय पर्याय नाही, असे वाटते; नव्हे पटते. शत्रूविषयी अविश्वास व संशय तर असतोच. आता एक सर्वंकष भय उत्पन्न होते. कारण अणुबॉम्ब जेथे पडतील ते सर्व बेचिराख होणार याची खात्री हिरोशिमा व नागासाकी या शहरांच्या अनुभवाने सर्वांना आहे.

पाकिस्तान जर अण्वस्त्रनिर्मिती करीत आहे, पण आम्ही मात्र त्या वाटेला जावयाचे नाही असे ठरविले, तर काय होईल? (१) आम्ही अण्वस्त्रविहीन आहोत हे माहीत असल्याने पाकिस्तान (वा चीन वा अन्य कोणते राष्ट्र) आम्हांला धमकावून, त्यांना हवा तो प्रदेश बळकावू शकेल. ताबडतोबीने काश्मीर, मग कदाचित आसाम वगैरे. किंवा आणखी अशाच इतरही मागण्या करू शकेल. आणि आमची प्रमुख शहरे, औद्योगिक केंद्रे, लष्करी तळ नष्ट व्हावयाचे नसतील तर आम्हांला दर वेळी शरणागती पत्करावी लागेल. (२) आमच्याही जवळ जर अण्वस्त्रे असती तर आम्हीपण त्यांचे अपरिमित नुकसान करून सूड उगवू शकलो असतो. पण अण्वस्त्रांच्या अभावी ते शक्य होणार नाही. (३) अण्वस्त्रे तयार केली नाहीत, आणि तरीही अण्वस्त्रांच्या माऱ्यापासून संरक्षण हवे असेल तर आम्हांला अण्वस्त्र बाळगणाऱ्या एक ना एका महासत्तेचा आश्रय घ्यावा लागेल. म्हणजे आमचे स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व यांचा संकोच आम्हांला मान्य करावा लागेल.

गरज पडली तर आम्ही भारताची मुख्य पाच शहरे बेचिराख करू शकतो अशी घोषणा पाकिस्तानच्या परराष्ट्रमंत्र्यांनी केल्याचे वृत्त वाचल्यावर, तरीही भारताने अण्वस्त्रांनी सज्ज होऊ नये असे आपण म्हणणार असलो तर ते योग्य होईल?

चीनच्या संदर्भात हा प्रश्न जर उपस्थित झाला असता तर, पण चीनचा खरोखरच असा हेतू आहे का, असे एकवेळ अनेकांनी विचारले असते. कारण १९६२ साली, भारताचा सहजी पराभव केल्यावरही चीनने नवा प्रदेश ताब्यात न घेता वा अपमानकारक अन्य शर्ती न लादता सैन्य परत घेतले. पण आजच्या घडीला पाकिस्तानविषयी बह्वंश सुशिक्षित भारतीयांच्या मनात इतके कडवट व कट्टर शत्रुत्व आहे की, भारताने जर अण्वस्त्रांची सिद्धता केली नाही तर पाकिस्तान नक्कीच अण्वस्त्रांचा वापर करील, अशी खात्री त्यांना वाटते. या कारणाने अण्वस्त्र चाचण्यांनाही भारतीय शिक्षित वर्गाचा सार्वत्रिक पाठिंबा आहे, आणि अण्वस्त्रधारी बनण्याच्या कार्यक्रमालाही. शहरी व ग्रामीण जनसामान्यांनी या प्रश्नाचा विचार केलेला नसेल, पण तशीच वेळ आली तर, भारताने अण्वस्त्रनिर्मितीच्या वाटेला जाऊ नये या बाजूने त्यांचा कौल पडेलच असे मानून चालता येणार नाही. कारण जर अण्वस्त्रांनी भारत सज्ज नसला तर क्षणात बेचिराख व्हावे लागेल; तुम्हांला नष्ट व्हायचे आहे का, अशा प्रकारे विषय समोर मांडल्यास, तर मग भारताने अण्वस्त्रे करावीतच असा त्यांचा कौल पडेल ही शक्यता विचारात घेतली पाहिजे. समता, न्याय, बंधुभाव, शोषणमुक्ती यांच्या पायावर एका आदर्श समाजाची उभारणी करण्याचे ध्येय बाळगलेल्या बहुतेक सर्व चळवळींनी 'जनसामान्या'ची एक प्रतिमा मनात बाळगलेली आढळते. जनसामान्य कसे आहेत, त्यांना काय हवे आहे, त्यांचे विचार

काय आहेत, त्यांच्या प्रेरणा कोणत्या आहेत, त्यांचे ध्येय काय आहे या बाबतीत काही समजुती या चळवळी ठामपणे बाळगतात. त्या बाळगण्यामधून या चळवळीतील कार्यकर्त्यांना स्फूर्ती व बळ मिळते. पण इतिहासात वारंवार असा अनुभव आला आहे की, वेळप्रसंग आला की या जनसामान्यांचे वर्तन अगदी वेगळे होते. कट्टर आक्रमक राष्ट्रवादाची मोहिनी त्यांच्यावर इतर समाजघटकांपेक्षा जास्त पडते. मूलतत्त्ववादी धर्मवादी हाकेला ते जास्त त्वेषाने प्रतिसाद देतात. टोकाचा अविवेक, क्रौर्य, उन्माद, सूडबुद्धी, स्वार्थ प्रकट करतात.

'दुनिया झुकती हैं, झुकानेवाला चाहिये' असे आपण म्हणतो त्यात तथ्य आहे. जनसामान्यांच्या ठायी उच्च कोटीचे नैतिक, ध्येयनिष्ठ वर्तन करण्याचीही क्षमता असतेच असते. तिचाही प्रत्यय गांधींच्या नेतृत्वाच्या काळात आपणांस आला. पण दुसऱ्या टोकाचेही वर्तन करण्याची अंगभूत प्रवृत्तीही त्यांच्या ठायी तेवढीच असते. आणि ही प्रवृत्ती, हा कल जागविणे, क्रियाशील करणे हे अधिक सहजी शक्य होते, ही गोष्टही, दुर्दैवाने, आपल्या परिचयाची आहे.

आजचे जागतिक वास्तव, पाकिस्तानचे आपल्याशी होणारे वर्तन आणि त्याला असलेली चीनची मदत व अमेरिकेची पुष्टी लक्षात घेतल्यावर अण्वस्त्रसज्ज बनण्याखेरीज अन्य पर्याय उरलेला नव्हता व नाही, हे गंभीरपणे विचारात घ्यायला हवे असे उत्तर आहे.

आम्ही अण्वस्त्रसज्ज होणार असलो तरी, अन्य अण्वस्त्रसज्ज राष्ट्रांप्रमाणेच, त्यांचा प्रथम वापर न करण्यासाठी आम्ही पण वचनबद्ध आहोत; जागतिक पातळीवर अण्वस्त्रांचे पूर्ण निःशस्त्रीकरण करण्याला आमची प्रतिबद्धता कायमच आहे, ही भूमिका आणि अण्वस्त्रसज्जतेचे धोरण यात विसंगती असलीच तर, मग सर्वच अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे दोषी आहेत. समता व न्याय या तत्त्वांना अनुसरून आम्ही पण अण्वस्त्रमुक्त जग निर्माण करण्यात मनःपूर्वक सहकार्य देऊच देऊ. वास्तववादी भूमिकेचा हा एक भाग म्हणून तिच्याकडे बघता येते.

अण्वस्त्रसज्जता ही भारतासारख्या देशाला न परवडणारी चैन आहे. दारिद्र्य, अनारोग्य, निरक्षरता, रोजगाराचा अभाव वगैरे बाबी या प्राथम्याने निर्मूल करावयास हव्यात याविषयी दुमत नाही. पण देशाची संरक्षणसिद्धता हा विषय असा आहे की, तिथे दयामाया नाही. 'शिर सलामत तो पगडी पचास' हा येथे न्याय आहे. राष्ट्र म्हणून अस्तित्व प्रथम टिकविले पाहिजेच. हा युक्तिवादही गंभीरपणे विचारात घ्यायला हवा.

- ३ -

अण्वस्त्रांचे उत्पादन केले आणि आनुषंगिक व्यवस्था उभी केली तर भारताच्या संरक्षणाचा प्रश्न खरोखर सुटतो का? म्हणजे, आपण खरोखर स्वावलंबी व स्वतंत्र होतो का?

अण्वस्त्रांनी कोणत्या प्रकारची समस्या निर्माण केलेली आहे याची दखल आपण खरोखरी घेतली आहे का?दुसरा प्रश्न आपण आधी चर्चेला घेऊ.

एरवीच्या शस्त्रांपेक्षा अण्वस्त्रांचे वेगळेपण दोनतीन गोष्टींमध्ये आहे. हिरोशिमा व नागासाकी या शहरांवर टाकलेले बॉम्ब हे लुटुपुटीचे वाटावेत इतके नंतरचे बाँब जास्त विध्वंसक आहेत. आता जेव्हा अण्वस्त्रांचा मारा केला जाईल तेव्हा

एकाच वेळी तो त्या संपूर्ण राष्ट्रालाच, काही काळासाठी तरी, पुरते निकामी करण्याच्या उद्देशाने केला जाईल हे स्पष्ट आहे. ही क्षमता गृहीत धरूनच विचार करायला लागतो. अण्वस्त्रांमुळे ज्या प्रमाणावर व ज्या प्रकारे प्राणहानी होते ती सर्वंकष युद्धाच्या या युगातही कल्पनेतही भयचकित करणारी एक बाब आहे. हिरोशिमा शहरात बाँबस्फोटानंतर उत्पन्न झालेल्या उष्णतेने व नंतरच्या आगींमध्ये साठ-सत्तर हजार माणसे काही क्षणांत खाक झाली. त्यानंतर इमारतींची पडापड, लागलेल्या आगी इत्यादींमुळे हजारो लोक गाडले गेले, भाजून मेले, जखमी झाले. किरणोत्सर्जनातून होत राहिलेल्या प्रदूषणामुळे ओढवलेली वेगवेगळ्या प्रकारची आजारपणे यांमुळे अनेक वर्षे माणसे मेली, विकलांग झाली. जन्मतःच विकृत, दुबळी मुले जन्माला आली. अण्वस्त्रांचे वेगळेपण यातही आहे की, बेजबाबदार, विकृत, लहरी व्यक्ती व राष्ट्रांचे प्रमुख वा सरकारे यांच्या हाती अण्वस्त्रांचा मारा करण्याची क्षमता येण्याने सर्वसंहाराचे चक्र कधी फिरायला लागेल याचा आज भरवसा राहिला नाही. पूर्वी युद्धाची घोषणा केल्यावर, व युद्ध सुरू झाल्यावरही, गोष्टी टप्प्याटप्प्याने घडत जात. अण्वस्त्रांच्या युगात गोष्टी इतक्या वेगाने घडणार की, वणवा पेटल्यावर तो विझवायला वेळ राहीलच याची खात्री नाही. उलट, सूडबुद्धीने इतर देशांतही वणवा जास्त भडकवला जाईल अशीच शक्यता जास्त. म्हणून, अणुबाँबचे युग अवतरल्यावर, आणि त्याचा अर्थ ध्यानात आल्यावर, अण्वस्त्रधारी महासत्ता सतत एका ओझ्याखाली व ताणाखाली वावरत आल्या आहेत. सर्वनाशाची टांगती तलवार डोक्यावर वागवून जगायला लागत आहे. जगाला सर्वनाशापासून वाचविण्याच्या जबाबदारीचे ओझेही त्यांना डोक्यावर वागवावे लागले आहे. अण्वस्त्रांनी ते स्वतःच भयचकित झालेल्या अवस्थेत कायमचे आहेत.

अन्य शस्त्रास्त्रांच्या आधारे युद्ध खेळले जाते तेव्हा, तुमचे तुम्ही घ्या बघून, अशी भूमिका महासत्ता घेऊ शकतात. व्यवहारात, स्वतःच्या हितसंबंधापोटी स्थानिक युद्धांमध्येही त्या हस्तक्षेप करतात हे आपण सतत अनुभवीत आहोत, ही गोष्ट वेगळी. पण अण्वस्त्रे जर जगातल्या लहानमोठ्या राष्ट्रांच्या हाती आली तर जगावर केवढे संकट ओढवेल? या शक्यतेने अनेक वर्षे या महासत्तांची झोप उडालेली आहे.

आपल्याशिवाय आणखी कोणत्याही राष्ट्राने अण्वस्त्रांचे उत्पादन व वापर करण्याची क्षमता संपादन करू नये अशी भूमिका अमेरिका व सोविएत रशिया यांनी घेतली यामध्ये आपले महासत्ता म्हणून असलेले वर्चस्व टिकवून धरण्याचा हितसंबंध जेवढा होता तेवढाच कोणीही उठून जगाचा सर्वनाश ओढवणारी साखळी प्रक्रिया सुरू करू नये याची खबरदारी घेण्याची गोष्टही प्रथमपासून राहिली आहे. या कारणाने संरक्षणाचे छत्र डोक्यावर धरण्याची हमी महासत्तांनी आपल्या प्रभुत्वाखाली राहण्याचे मान्य करणाऱ्या राष्ट्रांना सतत देऊ केली, तर महासत्ता म्हणून आपलेही स्थान निर्माण करण्याच्या इच्छेने इतर काही राष्ट्रांनी अण्वस्त्रे निर्माण केली. घोषित अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांव्यतिरिक्त, आपणही क्षमता बाळगतो हे जाहीर न केलेलीही चारसहा राष्ट्रे आज जगात असली तर आश्चर्य नाही. म्हणजे. कोण्या एका राष्ट्राच्या सत्ताधीशांच्या वा सत्ताधारी गटाच्या आततायीपणामुळे सर्वसंहारक युद्धाची साखळी प्रक्रिया सुरू होण्याचा धोका आज वाढला आहे.

भारतासारखे राष्ट्र नक्कीच असे म्हणू शकते की, मुळात अण्वस्त्राचा प्रयोग करण्याचे पातक अमेरिकेने करावयास

नको होते. कारण हिरोशिमावर अणुबॉंब टाकण्याआधी जर्मनीचा पराभव झालेला होता आणि जपानचा पराभव होणार हे ठरलेले होते. सोविएत रशियाने अणुबॉंब तयार केला. त्यानंतर जेव्हा फ्रान्सने प्रथम कोणाला न जुमानता अण्वस्त्र चाचण्या केल्या तेव्हा अमेरिका व सोविएत रशिया यांनी मिळून कारवाई का केली नाही; आणखी नंतर इंग्लंड व चीनविरुद्ध कडक कारवाई का केली नाही, असा जाबही भारत विचारू शकतो. पण म्हणून, मग आता सर्व राष्ट्रांना अण्वस्त्रांचे उत्पादन करण्याची, अण्वस्त्रसज्ज होऊन इतरांना धमकावण्याची मोकळीक असली पाहिजे, ही भूमिका घेणे विवेक व जबाबदारीची जाणीव असल्याचे लक्षण आहे की यांच्या अभावाचे लक्षण आहे? आधी आम्हांलाही अण्वस्त्रधारी महासत्ता बनू द्या, मग तुमच्याबरोबर इतरांना वेसण घालण्याच्या कामी आम्ही आहोतच, ही भूमिकादेखील गौरवास्पद आहे काय?

अण्वस्त्रांच्या रूपाने सर्वनाशक युद्ध व जवळपास चिरकालीन प्रदूषण यांची जी टांगती तलवार जगाच्या व स्वतःच्या डोक्यावर स्वतःच्या कर्माने आपण लटकावून घेतली आहे त्याची एक अपराधी जाणीव अमेरिकेने १९४५ पासूनच बाळगलेली आहे. सोविएत रशियातही ही जाणीव एका टप्प्यावर शासनाबाहेर उत्पन्न झाली याचा पुरावा आंद्रे साखारोव यांच्या वक्तव्यांमधून मिळतो. हैड्रोजन बॉंबचे संशोधन व निर्मिती करण्यात मोठी कामगिरी पार पाडलेल्या या शास्त्रज्ञाने शासनविरोधी भूमिका घेतली. त्यासाठी छळही सोसला, सजाही भोगली. अलीकडच्या काळातल्या, अण्वस्त्रांच्या चाचण्यांवर पूर्ण बंदी घालण्याचा प्रस्ताव असो वा अण्वस्त्रक्षमता अनेक राष्ट्रांच्या पाशी उत्पन्न होऊ नये यासाठीचा प्रस्ताव असो, अण्वस्त्रांचे 'निःशस्त्रीकरण' करण्यासाठीच्या वाटाघाटी असोत, जग अण्वस्त्रमुक्त करण्यामागची भावना व हेतू हे चांगले व सच्चे आहेत. यामधून अमेरिका व रशिया यांची पावले एका वेगळ्या वाटेवर पडू लागली होती. जग अण्वस्त्रमुक्त असावे हेच जर भारताचे प्रामाणिक उद्दिष्ट असेल तर मग आपला यात सहभाग म्हणून आपण अण्वस्त्र चाचण्यांची तयारी रद्द करून, अण्वस्त्रांचे उत्पादन न करण्याचे ठरवून या उद्दिष्टाच्या पूर्तीत साथ द्यायला नको होती का? जे ओझे आज अमेरिका व रशिया वागवीत आहेत, त्यांना जी जगाची चिंता वाहावी लागत आहे त्याबद्दल प्रौढ जाण बाळगणे व त्यांचा मार्ग सुकर करणे ही गोष्ट आपण करावयास नको होती काय?

सीटीबीटी* वा एनपीटी ** या तहनाम्यांवर दबावाखाली सह्या न करण्याची भूमिका कायम ठेवूनही आपण वरील गोष्ट करू शकलो असतो. आणि या तहांच्या संदर्भात ज्या तरतुदी आपणांस न्याय्य वाटतात त्यांच्यासाठी जगाचे लोकमत संघटित करीत राहू शकलो असतो.

** कॉम्प्रिहेन्सिव्ह टेस्ट बॅन ट्रिटी*

** * न्युक्लियर नॉन प्रॉलिफरेशन ट्रिटी*

अमेरिका व सोविएत रशिया यांच्यात जागतिक वर्चस्वासाठी जे शीतयुद्ध सक्रियपणे वर्षानुवर्षे खेळले गेले त्याच्या ऐन भराच्या काळातल्या चिंता वेगळ्या होत्या. फ्रान्स व इंग्लंड यांनी अण्वस्त्रधारी बनण्यात अमेरिकेचा हितसंबंध होता. चीन व सोविएत रशिया यांच्यात वैमनस्य उत्पन्न झाल्यावर, चीन अण्वस्त्रधारी बनण्यातही नाटो राष्ट्रांचा हितसंबंध होता. परस्परांवर कुरघोडी करण्याच्या या सत्तास्पर्धेच्याच पोटी तसेच स्वतःचे हितसंबंध जपण्यापोटी इस्राएल, पाकिस्तान यांनाही अमेरिकेने प्रच्छन्न प्रोत्साहन दिले असा अंदाज बांधता येतो. दक्षिण आफ्रिकेच्या (त्या वेळच्या

गौरवर्णीय वंशवादी) राज्यसत्तेलाही प्रच्छन्न मदत व प्रोत्साहन असेल. जर्मनी स्वतः या क्षेत्रात उतरू शकत नाही, म्हणून जर्मनीचा दक्षिण आफ्रिकेत यामध्ये सहभाग होता, असे वाचल्याचे आठवते. सोविएत रशियाने भारतास मदत केलेली असण्याची शक्यता आहे. सोविएत रशियाने पश्चिम आशियातही गुप्तपणे कोणाकोणास मदत केली असे उद्या उजेडात आले तर आश्चर्य नाही. इराकजवळ अण्वस्त्रे असण्याचा अमेरिकेला दाट संशय आहेच. म्हणजे, सोविएत रशियाचे विघटन होण्याआधीच्या काळात, अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांच्या संख्येत वाढ करण्यात या दोन महासत्तांचा वाटा राहिलेला आहे.

दादागिरीचे हे राजकारण आज संपुष्टात आले आहे असे अजिबात नाही. विघटनानंतरचा रशिया हाही एक महासत्ता म्हणूनच स्वतःकडे पाहतो. चीनही दादागिरीचे राजकारण करीत आला आहे. आपणही अगदीच धुतल्या तांदळासारखे नाही.

तेव्हा, आम्हाला कोणी नीतीचे पाठ देण्याची गरज नाही; आम्हीही आमचे हितसंबंध जपण्या-जोपासण्यासाठी अण्वस्त्रधारी होणार, अशी भूमिका आपण घेऊ शकतो. आणि अमेरिका व अन्य अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांची, गुरूची विद्या गुरूला फळली अशी अवस्था करू शकतो.

पण याच प्रकारचा युक्तिवाद इतरही राष्ट्रे वापरू शकतात. उदा., पश्चिम आशियातील तेलाचा अमाप पैसा असलेली राष्ट्रे, इराण, इराक, सौदी अरेबिया आदि. अण्वस्त्रे, क्षेपणास्त्रे यांचे स्वतःचे स्वतःच उत्पादन केले पाहिजे असेही थोडेच आहे? यापुढच्या काळात त्यांचाही चोरटा व्यापार होण्याच्या शक्यता वाढल्या आहेत. आजच हा व्यापार चालू झालेला असू शकतो.

अण्वस्त्रे वा अण्वस्त्रे तयार करण्यासाठीचे रेडीमेड घटक यांचा सरसकट प्रसार जर झाला तर ही अस्त्रे जगभरच्या गुंडांच्या टोळ्या, दहशतवादी गट, लहानमोठी राष्ट्रे यांच्या हाती पडण्याच्या शक्यता वाढतात. *अण्वस्त्रांचा फैलाव होऊ नये याची, त्यांचे उत्पादन, त्यांचे साठे, त्यांच्या चाचण्या, त्यांनी मारा करावयाच्या यंत्रणा या साऱ्यांना काबूत ठेवण्याची गरज खरीच आहे; दादागिरीच्या राजकारणापलीकडची एक मोठी जबाबदारी अग्रेसर महासत्ता या नात्याने आज अमेरिकेच्या खांद्यावर आहे, याचे भान भारताने प्रकट करावयास हवे होते.

** अर्जुन माखिजानी त्यांच्या 'द साउथ एशियन न्युक्लिअर क्रायसिस' या लेखात म्हणतात, ' Moreover, there are also numerous global dimensions to the South Asian nuclear crisis. The tests have rekindled a nascent nuclear crisis in the Middle East, coming as they did at a time when the failing Middle East peace process is spread- ing gloom and restlessness throughout the region. At the same time they have aggravated the already grave dangers associated with the potential diversion of nuclear materials from Russia and other parts of the former Soviet Union into international black markets... There is a possibility that, given its very weak financial position and the debilitating impact of US sanctions, Pakistani leaders may decide that sharing its nuclear-weapons technology and expertise with countries that provide it with aid may be necessary for the survival of the Pakistani state.*

भारत व पाकिस्तान या दोन्ही देशांनी, आपल्या प्रकट चाचण्यांद्वारा, व गौरवाने अण्वस्त्रक्षमता मिरविण्याच्या घटनेतून,

वागण्यामधून, एका अर्थी, हाच संदेश पोचविला आहे की, दादागिरीनेच आम्ही वठणीवर येऊ, एरवी नाही.

पण काय करणार, एकदा चीनच्या मदतीने (व अमेरिकेने काणाडोळा केल्यामुळे) पाकिस्तानने अण्वस्त्रांच्या उत्पादनाच्या दिशेने पावले टाकल्यावर, आम्हांला पर्यायच उरला नाही, असा युक्तिवाद राज्यकर्ते करीत आहेत. पाकिस्तानही हाच युक्तिवाद करीत आहे.

भारताच्या राज्यकर्त्यांचा युक्तिवाद आपण तूर्तास स्वीकारला असे समजूया. अण्वस्त्रधारी बनल्याने आपली संरक्षणाची व्यवस्था खरोखरीच मजबूत झाली आहे का? या प्रश्नाचा विचार करण्याकडे वळूया.

- ४ -

चीनने अण्वस्त्राची चाचणी १९६४ साली केल्याचे उघड झाल्यावर, अण्वस्त्रांची निर्मिती करण्याची क्षमता आपणही संपादित केली पाहिजे असा भारताने निर्णय केला असे माखिजानी यांनी म्हटले आहे. ही गोष्ट खरी असावी. भारताने ही तयारी चालविली आहे याचा सुगावा लागल्यावर पाकिस्ताननेही त्या दिशेने पावले टाकली. यामध्ये चीनने पाकिस्तानला मदत केली. एका अर्थी, शस्त्रास्त्रस्पर्धेच्या खोड्यात राष्ट्रे अशीच सापडत असतात. अगदी अमेरिकेचीही गोष्ट घ्या. हिटरलरच्या जर्मनीत अण्वस्त्रनिर्मितीचा खटाटोप जारीने सुरू आहे हे कळल्यावर अमेरिकेनेही (म्हणजेच दोस्त राष्ट्रांनी) अण्वस्त्रनिर्मिती करण्यास अग्रक्रम द्यावा असा आग्रह धरला गेला. असा आग्रह धरणाऱ्यांमध्ये जर्मनीतून हुसकले गेलेले, पळून आलेले अनेक शास्त्रज्ञ होते. आइन्स्टाइन यांनीही अमेरिकेच्या अध्यक्षांना पत्र लिहून तातडीने हे काम हाती घ्यायची विनंती केली. तात्पर्य असे की, आजची सर्वच अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे, दुसऱ्या कोणत्या तरी राष्ट्राकडे बोट दाखवून स्वतःचे समर्थन करू शकतात. (याला अपवाद फ्रान्स व इंग्लंड यांचा, व पूर्वीच्या वंशवादी दक्षिण आफ्रिकेचा करायला हवा.) तेव्हा, आधी कोणाचा अपराध, हा मुद्दा, तो वैध जरी असला तरी, सध्या बाजूला ठेवू.

पाकिस्तान व भारत दोघेही आजच्या घडीला अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे आहेत इथून आरंभ करू. परस्परांपासून वा अन्य शत्रूपासून पाकिस्तान वा भारत अधिक सुरक्षित देश बनला आहे असे म्हणता येते का?

आणि मग आपल्या लक्षात येते की, अण्वस्त्र हे असे अस्त्र आहे की जे फक्त आपल्याजवळ आहे व आपल्या कोणत्याच प्रतिपक्षाजवळ नाही अशी स्थिती असते तेव्हाच अण्वस्त्रे वाळगण्यामधून आपली सुरक्षितता वाढू शकते. आपली दहशत इतरांना आपण घालू शकतो. अशी स्थिती अमेरिकेची १९४५ ते १९४९ या काळात होती. १९४९ साली सोविएत रशिया अण्वस्त्रधारी बनला. (अमेरिकेची मक्तेदारी मोडावी म्हणून अमेरिका व इतर नाटो राष्ट्रे यांच्यातल्या काहींनीच तांत्रिक कागदपत्रे रशियाला पोचविली; एक नैतिक कर्तव्य म्हणून.) आणि जरी अमेरिकेजवळ अण्वस्त्रांचा त्यावेळी जास्त साठा होता व त्याची आघाडी होती तरीही नंतर अमेरिकेला कधीच सुरक्षित वाटलेले नाही. म्हणजे, आज भारत व पाकिस्तान ही दोन्ही राष्ट्रे कितीतरी अधिक असुरक्षित बनली आहेत. कारण आता धोका युद्धातल्या पराभवाचा व हानीचा नाही; आता धोका आहे तो मुख्य शहरे, औद्योगिक केंद्रे, दळणवळणाची केंद्रे व व्यवस्था, लोकसंख्या यांच्या विनाशाचा.

भारत व पाकिस्तान या दोन्ही राष्ट्रांनी स्वतःवर काय संकट ओढवून घेतले आहे ते पाहण्यासारखे आहे. सोविएत रशिया

व अमेरिका यांच्याजवळ, अण्वस्त्राच्या माऱ्याची तयारी दुसरे राष्ट्र करीत आहे अशी शंका येऊन स्वतःजवळच्या अण्वस्त्रांनिशी तुटून पडण्यासाठी निर्णय घेण्याच्या साखळी प्रक्रियेची सुरुवात केल्यापासून प्रत्यक्ष 'अण्वस्त्रांचा मारा करा' हा हुकूम दिला जाईपर्यंत, आपली शंका निराधार तर नाही याची तपासणी करण्यासाठी अवधी होता पंचवीस एक मिनिटांचा. हा पुरेसा मोठा कालावधी आहे. शंका खोटी निघाल्यास आदेश उलटविण्यासाठी सवड होती. कारण दोन देशांमध्ये अंतर मोठे होते. या साखळीत अनेक दुवे असल्याने कोणाची तरी लहर फिरली आणि मारा सुरू झाला ही शक्यता जवळपास नव्हती. आणि, समजा, एकाददुसऱ्या माथेफिरू व्यक्तीने वा गटाने परस्पर काही कृती केल्याचे लक्षात आलेच तर, शत्रूला त्याची माहिती देऊन, त्याबद्दल माफी मागून, हा अधिकृत मारा नाही, हे कळविण्यासाठीही दळणवळण व्यवस्था ('हॉट लाइन') होती व वेळेची सवडही.* आणि अशा माथेफिरू व्यक्ती वा गटाकडून काही होत नाही ना, यावर डोळ्यात तेल घालून लक्ष ठेवण्याची, अशा कृतीला मुळातच खुडून टाकण्याचीही यंत्रणा या दोन्ही महासत्तांनी विकसित केलेली होती. ही सारी व्यवस्था एकशेएक टक्के चोख, दक्ष व जागृत राखण्याचे महत्त्व दोन्ही महासत्तांनी जाणले होते. म्हणजे, विनाशाचा धोका केवढा मोठा व खरा असतो, त्यामुळे किती अधिक असुरक्षितता उत्पन्न होते, आणि ती टाळण्यासाठी सारखी तपासणी - पुनर्तपासणी करणारी, नियमन करणारी, सल्लामसलत करणारी किती गुंतागुंतीची यंत्रणा कशी कायम तयार ठेवावी लागते, याची जाण त्यांनी बाळगलेली आहे. म्हणूनच चुकीचे संदेश 'घेतले' जाण्याचे, साखळी प्रक्रियाही सुरू केल्याचे अनेकानेक प्रसंग घडूनही प्रत्यक्ष त्यांचा वापर झालेला नाही.

** "The US and Soviet Union addressed their fears by building enormously complex early warning systems that would let them know they were about to be attacked and give them time to launch their nuclear weapons before they were destroyed. The early warning systems of the superpowers had another crucial role. Since any war would have meant nuclear war, both sides wanted to make sure that war did not begin by accident. Early warning systems created time during which people could make decisions using real information about what was actually happening rather than responding simply on the basis of fears of what might be about to happen." (Zia Mian and A.H. Nayyar, 'Why a Missile Warning System won't help in South Asia,' द न्यूज इंटरनॅशनल या पाकिस्तानी वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या लेखामधून)*

झिया मियाँ व ए. एच. जय्यर या लेखकद्वयाने त्यांच्या तळटीपेत उल्लेख केलेल्या लेखात म्हटले आहे की, १९७७ ते १९८४ या काळात २०,००० वेळा फसवे इशारे दिले गेले. यापैकी १००० इतके गंभीर मानले गेले की बॉंबर विमाने व क्षेपणास्त्रे यांना कोणत्याही क्षणी मारा करण्यास सज्ज राहा असे आदेश दिले गेले. अशा चुका वेगवेगळ्या संगणकीय यंत्रणेतील दोषांमुळे वा मानवी स्खलनशीलतेमुळे वा कोणाची 'चूक' नसताही घडू शकतात. रडार यंत्रणेवर काही दिसते, पण तो हल्ला नाही हे कळायला काही अवधी व इतर तपासण्या लागतात.

भारत व पाकिस्तान हे देश एकमेकांना खेटून आहेत. त्यामुळे, मारा येऊन पोचण्याच्या आधी वेळीच इशारा देण्याची यंत्रणा जरी समजा चोख काम करीत असली तरी चूक झालीय, हा चकवा देणारा इशारा आहे, हे शोधून सापडायला

अवधी नसणार आहे. पृथ्वी क्षेपणास्त्राला पाकिस्तानमधील कोणत्याही ठिकाणापर्यंत पोचायला तीन ते पाच मिनिटे जास्तीत जास्त लागतील. हीच गोष्ट घोरी क्षेपणास्त्राची. म्हणजे अमेरिका व रशिया यांच्या दरम्यान इशारा देणारी यंत्रणा व व्यवस्था, इशारा देण्याच्या जोडीला, वेळीच हात धरून संहार टाळण्याचे जे कार्य करीत आली ते पार पाडायला येथे अवधीच नाही. म्हणजे दोन्ही राष्ट्रे असुरक्षिततेच्या खाईत सापडलेली, डोक्यावर महाप्रचंड विध्वंस व संहार यांची टांगती तलवार कायमची आणि आपल्या भवितव्याच्या शेंड्या अनेकांच्या हाती, अशी आपली अवस्था यापुढे होऊ शकेल आपण जर आत्ताच शहाणपणाने पाऊल मागे घेतले नाही तर.

भारतातील राज्यकर्त्या व विरोधी राजकीय पक्षांतील नेत्यांची व्यक्तित्वे व चरित्र/चारित्र्य, त्यांची समज, त्यांची सत्यनिष्ठा, त्यांचा वकूब यांचा मुद्दा आपण येथे उपस्थित करीत नाही. प्रशासनयंत्रणेतील सर्व पातळ्यांवरील गलथानपणा, कामचुकारपणा, बेशिस्त, भ्रष्टाचार, विभिन्न खातीयंत्रणांमधील संयोजनाचा अभाव इत्यादी मुद्देही आपण विचारात घेत नाही. राजकारणी व प्रशासक यांची राजकीय मते, त्यांची शासनबाह्य संघटनांना असलेली बांधिलकी, त्यांचा पक्षपातीपणा, त्यांचा खोटारडेपणा व निर्लज्ज स्पष्टीकरणे यांचाही आपण विचार करीत नाही. या सगळ्या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेतच.

भारत व पाकिस्तान यांची मोठी सरहद्द समाईक आहे, व भौगोलिकदृष्ट्या आपण एकाच उपखंडातले आहोत. त्यामुळे किरणोत्सर्जनातून होणारे प्रदूषण उभय राष्ट्रांना भोवेल हे वर ध्यानात घेतले पाहिजेच.

किंबहुना, आपण असे सर्वसाधारण विधान करू शकू की, आजच्या अतिसंहारक शस्त्रास्त्रांच्या युगात, वैज्ञानिक-तंत्रवैज्ञानिक साधनांद्वारे खेळल्या जाणाऱ्या सर्वंकष युद्धाच्या जमान्यात जेवढे तुमचे राष्ट्र अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सज्ज असेल तेवढी असुरक्षितता जास्त, तेवढे भय जास्त, तेवढी विनाशाची टांगती तलवार सतत डोक्यावर. कारण ती शस्त्रास्त्रसज्जताच तुमची युद्धखोर प्रतिमा प्रक्षेपित करते, लष्करशाहीचा वा लष्कराच्या प्रभुत्वाचा धोका वाढतो, विस्तारवादी-आक्रमक भूमिका घेण्याचा मोह वाढतो आणि मग तुम्हांला वठणीवर आणायला हवे, दाबात ठेवायला हवे असे वाटणारा पक्षही तयार होतो.

कारण 'सत्तेचा समतोल' प्रस्थापित करायचा असतो. 'समतोल' म्हणजे सतत कुरघोडीचा पण अयशस्वी प्रयत्न. कधीकधी काही काळ असमतोल प्रस्थापित होतो. भारत-पाकिस्तान यांच्यामध्ये असा असमतोल प्रस्थापित झाला १९६५ साली, पुन्हा १९७१ साली. तेव्हा पाकिस्तान अण्वस्त्रांच्या वाटेकडे वळले असा एक युक्तिवाद आहेच. थोडक्यात, अण्वस्त्रे ही अशी अस्त्रे आहेत की ज्यांमुळे, जर तुमचे तीव्र शत्रुत्व काही राष्ट्रांशी असले तर, देशाच्या संरक्षणाची हमी जवळपास पूर्णच नष्ट होते.

अण्वस्त्रांचे एक आणखी वैशिष्ट्य ध्यानात घेण्यासारखे आहे. त्याचा संपूर्णपणे एकतर्फी वापर जगाला मंजूर नाही. म्हणजे तसा हल्ला कोणी कधीच करणार नाही असे नाही. पण ते राष्ट्र अधम गणले जाईल. असे नसते तर अमेरिकेने दोन युद्धांच्या वेळी तरी अण्वस्त्रांचा वापर केला असता. एक, उत्तर व्हिएतनामशी चाललेल्या प्रचंड खर्चिक व मानहानी ओढवून घेणाऱ्या युद्धाच्या वेळी. दुसरे उदाहरण, इराकशी झालेल्या परवाच्या लढाईत.

“पाकिस्तान हे तसे अधमपणाने वागणारेच राष्ट्र आहे. हे मूलतत्त्ववादी मुस्लिम राष्ट्र आहे. बघा काश्मीरमध्ये किती घुसखोरी व हत्याकांड चालविले आहे,” असे कोणी कोणी म्हणेल. तर त्याचाही विचार करू. जर ते तसे असेल तर, प्रतिबंधक (डेटरन्स) म्हणून आपल्याजवळील अण्वस्त्रांचा फारसा उपयोग नाही; कारण प्रथम मारा करण्यासाठीच ते कायम टपलेले राहणार, हेही ओघानेच येते. आणि अण्वस्त्रे असूनही जे काही संरक्षणाचे आश्वासन ती बाळगण्यापासून मिळते ते तेव्हाच मिळते जेव्हा 'आम्ही प्रथम मारा करणार नाही' हे आश्वासन प्रतिपक्ष देतो व ते तो पाळील हे आपण गृहीत धरून वागतो. म्हणजे, प्रतिपक्ष तेवढा, शत्रू असूनही, जबाबदार आहे हे गृहीततत्त्व (अॅक्शम) असते. आणि अण्वस्त्रांचे भीषण परिणाम ध्यानात घेऊन जे राष्ट्र एवढे जबाबदार बनते ते राष्ट्र अण्वस्त्रांच्या बाबतीत 'निःशस्त्र' असणाऱ्या प्रतिपक्षावर त्याचा प्रयोग करायला सहजी तयार होणार नाही.आणि एखाद्या राष्ट्राने तसे केलेच तर, इतर राष्ट्रे त्याला अपराधी धरून वागवितील.

भारताने आपली अण्वस्त्रे निकामी केली, त्यासाठी जी जी तयारी चालविली होती ती सोडून दिली आणि याची हवी त्याने खात्री करून घ्यावी असे आमंत्रण दिले तर काय होईल? भारताने असे केले तर आपणही 'निःशस्त्रीकरण' करू असे आश्वासन पाकिस्तानने दिले आहे. ते पाळण्याचा पाकिस्तानवर प्रचंड आंतरराष्ट्रीय दबाव येईल. पाकिस्तानने नाही ऐकले तर? तर इराकला जसे कोंडीत पकडले आहे तसे पाकिस्तानला पकडले जाईल.

खरी गोष्ट अशी आहे की, एकदा तुमच्यापाशी अण्वस्त्रे आहेत किंवा तुम्ही त्यांच्या निर्मितीसाठी प्रयत्नशील आहात याचा सुगावा लागला की, तुमची इच्छा असो वा नसो, एका आंतरराष्ट्रीय नियमन-नियंत्रण-देखरेख-निर्बंध-दंड (सँक्शन्स) या चौकटीत तुम्ही खेचून घेतले जाताच. आणि ही गोष्ट योग्यच आहे. पाचपन्नास अणुबाँब गाठीशी असण्याने संरक्षणाची . हमी निर्माण होत नाही. संरक्षणाची हमी महासत्तांनी उभ्या केलेल्या व्यवस्थेच्या आधारेच मिळते, हे वास्तव आहे. अण्वस्त्रधारक आहोत हे चाचण्या करून भारत व पाकिस्तान यांनी घोषित करायच्याही आधी. आपण त्या व्यवस्थेत ओढले गेले होतो. या व्यवस्थेच्या दावणीला बांधलेले आहो की, जी विषम आहे, अंशतः जी बळजबरीवर आधारलेली आहे, आणि जी आपण नाकारली तर स्वतःच्या बळावर आपण आपले संरक्षण करू शकणार नाही.

सत्तेच्या व्यावहारिक राजकारणाच्या ('रिअल पॉलिटिक') वास्तववादी चौकटीतही, थोडा थंड डोक्याने विचार केला असता तर, अण्वस्त्रधारी बनून देशाचे संरक्षण पक्के करण्याची कल्पना ही अडाणीपणाची खूण आहे; हा सारा खटाटोप व्यर्थ जाणार, हे पूर्वीही लक्षात येऊ शकले असते, ध्यानात आले असते.

अमेरिका, रशिया, चीन, फ्रान्स, इंग्लंड ही अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे अण्वस्त्रे बाळगून आहेत म्हणून सुरक्षित नाहीत. त्यांचे म्हणून क्रियाशील स्वरूपात आज कोणाशी शत्रुत्व नाही ती आज बव्हंशी सुरक्षित व भयमुक्त आहेत. पण ज्यावेळी तीव्र शीतयुद्ध चालू होते तेव्हा राष्ट्रांना अण्वस्त्रे असूनही भयग्रस्त व असुरक्षित वाटत होते.

मग असा निष्कर्ष हाती येतो की, राष्ट्राचा जास्तीत जास्त सर्वंकष व सर्वदूर नाश ओढवून घ्यावयाची हमखास उपाययोजना शत्रूसोबत अण्वस्त्र स्पर्धेच्या चक्रात स्वतःला अडकवून घेणे ही होय. कायमचे असुरक्षित व भयभीत व्हायचे असेल तर याहून अधिक परिणामकारक उपाययोजना दुसरी नाही.

जागतिक राजकारणात व राजकीय व्यवस्थेत भारताला एक योग्य स्थान व प्रतिष्ठा मिळावयास हवी, त्याचा एक प्रभाव पडायला हवा, ही आकांक्षाच गैर म्हणता यावयाची नाही. ते स्थान आज त्याला दिले जात नाही, ही वस्तुस्थिती आहे.

या संदर्भात दोन, वा तीन, प्रश्न विचारात घेण्याची आवश्यकता आहे. (१) जागतिक व्यवस्थेची आपली कल्पना काय आहे व काय असायला हवी? (२) स्थान प्रतिष्ठा, प्रभाव यांचे अर्थ आपले कोणते आहेत व असावेत? आणि (३) या गोष्टी प्राप्त करून घेण्याचा योग्य मार्ग कोणता?

पंधराव्या शतकानंतरच्या काळात, आधुनिक युगात साम्राज्यसत्तांनी जगाला एकत्र आणले व एका जागतिक राजकीय-आर्थिक व्यवस्थेत बांधले. पृथ्वीचा प्रत्येक कानाकोपरा धुंडाळून त्यावर आपली मालकी वा प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याची महत्त्वाकांक्षा साम्राज्यसत्तांनी बाळगली. यासाठी चढाओढ होती. यात त्यांना बऱ्यापैकी यशही मिळाले. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात साम्राज्ये विलय पावली. विलय पावणारे शेवटचे साम्राज्य म्हणून सोविएत युनियनच्या विघटनाकडे पाहता येईल. औपचारिकतः राजकीय साम्राज्ये विलय पावली असली तरी जागतिक व्यवस्थेची राजकीय-आर्थिक मांडणी मूलतः तशीच विषम राहिली आहे. तिचे वर्णन आपण 'नववसाहतवाद' या शब्दाचा वापर करून करतो.

भारताला याच व्यवस्थेत 'साम्राज्यसत्ते'चे स्थान प्राप्त करून घ्यायचे असेल तर त्याचे मुख्य साधन आर्थिक बळ हे आहे. वैज्ञानिक तंत्रवैज्ञानिक सामर्थ्य, भांडवली बळ व निर्यात व्यापारात सरसता हे आर्थिक बळाचे प्रमुख घटक असल्याचे दिसते. केंद्रीभूत राज्यसत्ता, राष्ट्रवादी भक्कम संघटन आणि औद्योगिक व्यापारी-भांडवली शक्तींचे राष्ट्रांतर्गत वर्चस्व हेपण आवश्यक घटक असल्याचे आढळते.

अण्वस्त्रांचे साठे व अण्वस्त्रांनिशी युद्ध करण्याची सज्जता व क्षमता हा घटक पार गौण ठरतो. तो अनावश्यकही म्हणता येईल. सोविएत रशियापाशी हे बळ होते. अमेरिकेच्या खालोखाल. पण ते अखेरीस सोविएत युनियनरूपी साम्राज्य राखायलाही पुरे पडले नाही. उलटपक्षी, जपान व जर्मनी यांच्यापाशी हा घटक नाही. तरीही त्या महासत्ता आहेत.

म्हणजे, जरी व्यावहारिक पातळीवर विचार केला, आणि परंपरागत अर्थाने नववसाहतवादी महासत्ता बनण्याचे लक्ष्य योग्य मानले तरी, अण्वस्त्रधारी बनण्याने आपले उद्दिष्ट साध्य होऊ शकत नाही, हे सूर्यप्रकाशापेक्षाही जास्त स्पष्ट आहे. उलट, आपल्याजवळ जी काही नैसर्गिक, मानवी व आर्थिक संसाधने आहेत त्यांचा वापर पूर्णतया आर्थिकदृष्ट्या शक्तिशाली बनण्यासाठी कामी आणावा ही गरज आहे.

जगात एक चातुर्वर्ण्यव्यवस्था प्रस्थापित आहेच. ती तशीच नेहमी राहणार असा 'वास्तववादी' व व्यावहारिक दृष्टिकोन अंगिकारून वरिष्ठतम वर्णात म्हणजे नववसाहतवादी महासत्तांच्या गोटात आपला प्रवेश व्हावा यासाठी आपण प्रयत्नांची शर्थ करावी, की समता, बंधुभाव, सर्वोदय-अंत्योदय या तत्त्वांवर एका वेगळ्या व्यवस्थेच्या रूपामध्ये जगाचे ऐकात्म्य साकार करण्याचे ध्येय बाळगावे? पारंपरिक परिभाषेत, स्थूलपणे, आपण पहिल्या भूमिकेसाठी 'राजस'

आणि दुसऱ्या भूमिकेसाठी 'सात्त्विक' हे शब्द वापरू शकू. भारताची घसरण होत होत आज आपण 'तामसिक' पातळीवर आहोत असे म्हणता येईल. 'सात्त्विक'साठी इंग्रजी प्रतिशब्द 'गुड', 'राइचस' हे वापरणे अधिक योग्य ठरेल. 'जस्टिस' हा शब्द पुरा पडत नाही, आजच्या रूढ अर्थाने. कारण, 'शठं प्रति शाठ्यम्' हे 'जस्टिस' (न्याय्य) मध्ये बसेल. आजच्या सर्व महासत्तांनी एकेकाळच्या साम्राज्यसत्तांनी त्यांचे आर्थिक-राजकीय बळ स्वकीय व परकीय यांच्या शोषणामधून, दडपणुकीतून, विषम वागणुकीतून संपादन केले आहे. आज त्या स्वकीयांचे तीव्र शोषण करीत नाहीत असे दृश्य दिसते. पण परकीयांचे शोषण मात्र वेगवेगळ्या बटबटीत व प्रगल्भ, सरळसरळ वा प्रच्छन्न मार्गांनी त्या आजही करीत आहेत. राजस वास्तववादी-व्यावहारिक भूमिकेचा अंगीकार करून भारताला बलिष्ठ महासत्ता व्हायचे असेल तर, प्रथमतः, अग्रक्रमाने व दीर्घकाळ, स्वकीयांचे शोषण, त्यांची दडपणूक करण्याखेरीज पर्याय नाही. 'ग्लोबलायझेशन'च्या नावे आपण ती प्रक्रिया गतिमान व तीव्र केली आहेच.

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे आरंभापासूनच एक वैशिष्ट्य राहिले. गांधींच्या नेतृत्वाच्या काळात ते अधिक ठळकपणे अधोरेखित झाले. राष्ट्रवाद हीच जरी बैठक असली तरी, भूमिका सात्त्विक होती. प्रस्थापित चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, देशातली व देशाबाहेरचीही, मोडण्याचा आमचा संकल्प होता. सत् चा (यात गुड व राइचस या दोन्हींचा समावेश आहे) आधार आमच्या स्वातंत्र्यलढ्याला होता. आम्ही तेव्हाही हिटलर, मुसोलिनी, फ्रँको या हुकूमशहांच्या विरोधात भूमिका घेतल्या. जपानच्या साम्राज्यवादाच्या विरोधात चीनच्या बाजूने उभे राहिलो. आम्ही बहुसंख्य-अल्पसंख्य अशी भारतातल्या धार्मिक समाजांची विभागणी केली नाही. लोकशाही म्हणजे 'बहुमताची ठोकशाही' हा अर्थ केला नाही. जातपात व स्पृश्यास्पृश्यता यांना मोडीत काढायचा आमचा निर्धार होता. आदिवासींना 'रानटी' म्हणून आम्ही गणले नाही. भारतातील लोकशाही समाजवादी विचारप्रणाली ही प्रधानतः नैतिक प्रेरणा व ध्येये जपणारी विचारप्रणाली राहिली आहे. ती अर्थवादी वा सत्तावादी नव्हती. गांधींच्या व्यक्तित्व व विचार यांतील अनेक गोष्टींशी जगातल्या व देशातल्या अनेकांचे मतभेद कायम राहिले; पण गांधी हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या अंतिम ध्येयाचे प्रतीक होते.

म्हणूनच स्वातंत्र्य मिळण्याच्या आधीपासून, भारत एक अंकित देश असूनही, मानवजातीच्या भल्यासाठी कार्यरत असलेली नैतिक शक्ती म्हणून भारताला जगात प्रतिष्ठा व मान्यता होती. भारताने स्वातंत्र्यलढ्याच्या ओघात जो मार्ग दाखवून दिला त्याच मार्गाने जाऊन जगात युद्धांची अखेर होईल व शांतता प्रस्थापित होईल हा विश्वास, ही खात्री त्या पाठीशी होती.

अनेक वर्षे भारताच्या शब्दाला एक वजन होते. भारताविषयी आदरभाव होता. पं. नेहरूंच्या कारकिर्दीच्या उत्तरकाळात भारत अन्य राजस राष्ट्रांप्रमाणेच राजकारणी भूमिका घेऊ लागला असे जसे अनुभवाला आले तसे भारताचे स्थान ढासळत गेले. १९७७ साली आणीबाणी लादणाऱ्या इंदिरा गांधींचा पराभव भारतीय जनतेने केला तेव्हा परत भारताविषयी जगभर आदर वाढला. भारतीय लोकशाहीने प्रकट केलेल्या अंतः सामर्थ्यासाठी वाटणारा तो आदर होता.

पण नंतरच्या काळात भारतीय लोकशाहीचाही झपाट्याने ऱ्हास झाला. लोकशाहीसाठीचेही कौतुक ओसरले. भ्रष्ट, दुबळ्या भारताविषयी एक तुच्छभावच वाढत गेला. या सगळ्यातूनही, गांधींचा देश म्हणून काही आदरभाव शिल्लक

राहिला. दक्षिण आफ्रिकेचे नेते नेल्सन मंडेलांना भारतात आवर्जून यावेसे वाटले.

ज्या प्रकारे आपण अण्वस्त्र चाचण्या केल्या, आणि प्रौढी मिरवली त्याद्वारे, हा देश गांधींचा देश नाही, असे राजकर्त्यांनी जगाला घोषित केले. अण्वस्त्रधारी बनल्याने आज तरी आपण ना आपला धाक निर्माण केला आहे ना कोणाचा आदर संपादन केला आहे. उलट, विश्वास टाकायला पात्र न राहिलेला देश अशीच नवी प्रतिमा आपण निर्माण केली आहे.

आपल्या शेजारी व अवतीभवतीच्या राष्ट्रांचे काय? श्रीलंका, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, भविष्यात स्वतंत्र राष्ट्र बनण्याची शक्यता असलेला तिबेट (ज्याचे राष्ट्रप्रमुख दलाई लामा आपल्या देशात राहतात), अफगाणिस्तान, मध्य आशियातील नवस्वतंत्र राष्ट्रे इत्यादी. यांपैकी काही तटस्थ राहून बघ्याची भूमिका घेतील, मनात प्रश्नचिन्ह बाळगून. अण्वस्त्रधारी भारताविषयी आदर वा मैत्रीभाव वाढेल अशी शक्यता नाही. अगदी शेजारची राष्ट्रे आहेत त्यांच्या मनातला अविश्वास व संशय बळावेल. भारताककडे नेतृत्व व मार्गदर्शन यासाठी ते पाहतील ही शक्यता शून्य.

- ६ -

अण्वस्त्रांना एक मानुष-अमानुषतेचे, पाप-पुण्याचे परिमाण पण आहे. माणसाने कधीही ओलांडू नये अशा एका लक्ष्मणरेषेचे, मर्यादेचे पंतप्रधान होण्याआधी, १९९५ साली, अटलबिहारी वाजपेयींनी 'हिरोशिमा की पीडा' या मथळ्याची रचलेली कविता अलीकडे वाचण्यात आली. त्या कवितेत त्यांनी या परिमाणाचे भान प्रकट केलेले आढळते. या कवितेत वाजपेयी विचारतात की, ज्यांनी अणुबाँबचा स्फोट केला त्यांना हिरोशिमा-नागासाकीतल्या "भीषण नरसंहारा"ची खबर कळल्यावर त्यांची झोप उडाली नाही का? या कवितेचे अखेरचे कडवे असे आहे :

किंतु जिनके आविष्कारसे

वह अंतिम अस्त्र बना

जिसने छह अगस्ट उन्नीसी पैतालिस के कालरात्रीको

हिरोशिमा नागासाकी मे मृत्युका तांडव कर

दो लाख से अधिक लोगोंकी बलि ले ली,

हजारों को जीवनभर के लिए अपाहिज कर दिया,

क्या उन्हे एक क्षण के लिये सही, यह अनुभूती हुई कि,

उनके हाथों जो हुआ, अच्छा नही हुआ?

यदि हुई, तो वक्त उन्हें कठघरेमे खडा नही करेगा,

किंतु यदि नही हुई,

तो इतिहास उन्हें कभी माफ नही करेगा.

या ओळी लिहिणाऱ्या वाजपेयींनी स्वतःच्या या वेळच्या पंतप्रधानकीच्या कारकिर्दीची सुरुवातच, अण्वस्त्रचाचण्यांनी व

अण्वस्त्रधारी बनल्याचा गर्व व्यक्त करीत व्हावी ही गोष्ट फार बोलकी आहे.

भारताच्या अधःपतनाचे वाजपेयी हे प्रतीकच ठरतात. नैतिक संवेदनाशून्य बनल्याचे हे लक्षण आहे.

स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षाच्या काळातच भारताने आपली बेइज्जत आपल्याच हातांनी करून घ्यावी याहून अधिक दुःखद गोष्ट कोणती होऊ शकली असती?

इतके करूनही, संरक्षण अधिक साधले असे म्हणावे तर, तिकडूनही भविष्य अधिक असुरक्षित व भयग्रस्त बनावे यालाच आमंत्रण आहे.

तेलही गेले, तूपही गेले, हाती काय उरले?